

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

*Анатолій Єрмоленко, Всеволод Хома,
Ілля Давіденко, Ксенія Мирошник*

НІМЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ (70–80-ті РОКИ ХХ ст.).

Частина I¹

Шлях до філософії

Всеволод Хома: *Пане Анатолію, вітаю і дякую, що Ви знайшли час для цієї розмови. Ви зростали в 50–60-ті роки ХХ століття, що самі по собі були епохою. У цьому контексті хотілося б запитати: наскільки ця епоха вплинула на ваше формування, на ваш світогляд і, певна річ, на вас як філософа? Чи була ця епоха значущою для вас і якщо так, то якою мірою?*

Анатолій Єрмоленко²: Дякую вам за запрошення. Я народився 1952 року в Києві, і 50-ті роки були часом мого раннього дитинства. Тому зазедве я можу сказати, що саме 50-ті вплинули на мій розвиток. Натомість 60-70 роки справді стали часом мого становлення, а тому я розповідатиму переважно саме про ці часи. Нагадаю, що це були часи радянські, часи тоталітаризму, і я б назвав його, це моє термінологічне «ноу-хау», особливо коли йтиметься про 70-ті, часом «спорохнілого» або ж «вітхого тоталітаризму». Під тоталітаризмом як характеристикою того часу я маю на увазі, що це був час, коли радянська влада, тобто насамперед комуністична партія, пронизувала геть усе суспільство, починаючи від громадського життя й закінчуючи особистим. У ті часи не існувало, відповідно, ані *res publica*, ані *res intima*, адже владна сфера тотально пронизувала всі інші сфери життя.

До школи я вступив у 1960 році, закінчив її в 1970. Загалом, у мене були добрі школа та вчителі. Це була Київська середня школа № 167, і, як написано в моєму атестаті, це була школа з викладанням низки предметів німецькою мовою. Це були такі дисципліни, як історія Німеччини, німецька література, технічний і навіть військовий переклад тощо. Саме така спеціалізація неабияк вплинула на моє подальше життя, зокрема й на вибір професії. Створення таких шкіл було, вочевидь, пов'язане з підготовкою до майбутніх воєн СРСР з іншими державами світу, адже в країні, де банально

© А. Єрмоленко, В. Хома, І. Давіденко, К. Мирошник, 2022

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії «Філософія в Україні 60–80-х років ХХ століття».

² Надалі учасники інтерв'ю позначені ініціалами: А. Є. – Анатолій Єрмоленко, В. Х. – Всеволод Хома, І. Д. – Ілля Давіденко, К. М. – Ксенія Мирошник.

виїхати за кордон було неможливо, виправдати існування таких шкіл можна було хіба тим, що їхні випускники стануть згодом військовими перекладачами.

К. М.: *Чи багато в ті часи існувало шкіл із поглибленим вивченням іноземних мов? Для вивчення яких мов, окрім німецької, існували такі школи? Чи можна було вільно обирати між школами з різними мовами поглибленого вивчення?*

А. Є.: З вашого питання одразу видно, що ви – сучасна людина. Шкіл було багато, були з поглибленим вивченням англійської, французької. Більше було шкіл з поглибленим вивченням англійської. Варто зауважити, що моя школа, окрім поглибленого вивчення німецької, була ще й школою україномовною, і я віддаю шану своїм батькам за те, що вони віддали мене саме в таку школу, адже в 60-ті набагато престижнішим і навіть модним було віддати дитину до російської школи.

Я походжу з робітничої сім'ї: батько був токарем, а згодом майстром цеху Київського заводу штучних шкір «Вулкан» у Дарниці, мама працювала робітницею на тому самому підприємстві. Мій трудовий шлях, до речі, теж починався на цьому заводі. Отже, я міг би стати представником робітничої династії, що за тих часів віталось, до того ж батько мріяв, щоб я вивчився на інженера. От уявіть, звідки почався мій шлях філософа, хоча я завжди зауважую: я не філософ, а тільки професор філософії.

Після закінчення школи (1970 рік) я вступав до Київського університету на міжнародні відносини. Тоді я бачив себе дипломатом, політиком, а тому перший мій вибір був саме таким. Вступити мені не вдалося, тому довелося піти в армію.

В. Х.: *Де саме ви проходили службу, куди вас закинули?*

А. Є.: Ох, могли закинути, але закинули не так далеко. Моя служба почалась 1971 року у 48-й УТД, навчальній танковій дивізії, яка й досі існує там, де й була в ті часи – у місті Остер. Ця дивізія була одним з найпотужніших за радянських часів навчальних військових частин (так званих «учебок»). Дивізія була танковою, але я танкістом не був. Я служив у роті спеціального зв'язку, здобув військову спеціальність шифрувальника-кодувальника. Власне, ми займалися тим же, чим і ті, що в роки другої світової розшифровували дані «Енігми». От, власне, з подібною, як я потім з'ясував, машинкою ми й працювали. Ця робота шифрувальника, на мою думку, дала мені багато в сенсі герменевтики як розуміння не просто текстів, а незнайомих текстів. Бо часто-густо тексти, що ми їх розшифровували в армії, доводилося ще додатково, після машинної розшифровки, дорозшифровувати. Це й був отакий практикум витлумачення, і він, мабуть, певною мірою призвів до того, що в майбутньому мені стало легше розуміти розуміння. Такою важливою стала для мене служба в армії.

Завершуючи цей сюжет скажу, що після армії я вдруге (1973 рік) вступав до університету, і, зізнаюся, що знову подав документи на міжнародні відносини. Перед тим як я пішов служити, під час мого першого вступу, факультету міжнародних відносин ще не існувало, було лише невеличке відділення на юридичному. Але на момент другого вступу вже існував повноцінний факультет. Саме туди я й відніс свої документи. Але в останній день вступної кампанії я ці документи забрав і подав на філософський.

Філософський факультет

І. Д.: *Наскільки можемо бачити з багатьох інтерв'ю, чимало ваших нинішніх колег не обирали філософію, висловлюючись сучасними термінами, першим пріоритетом у вищій освіті. Ваш шлях до філософії теж не є винятком з цієї тенденції. Як сформувалася ваша мотивація вступати саме на філософський факультет? Також*

цікаво було би дізнатися про сам процес вступу, чи був конкурс, чи важили рекомендації певних офіційних інстанцій, наприклад партійних? Чи важив для вступу до університету армійській або робітничий стаж?

А. Є.: Я закінчив школу в 1970 році. Потім, як вже було сказано, у 1971-му мене призвали до армії, служба тривала два роки. Після демобілізації, нарешті, у 1973-му я вступив на філософський факультет. Мій вибір ані філософії, ані міжнародних відносин не був випадковим. Ще протягом останніх класів школи я чітко зрозумів, що мене цікавить насамперед соцігуманітарна сфера. Окрім того, на той момент я мав амбіції стати політиком, і саме через це спершу вирішив вступати на міжнародні відносини. Не буду приховувати, що й на філософський факультет я вступав, маючи на увазі подальшу політичну діяльність. Тому, власне, спершу мене зовсім не приваблювала, наприклад, викладацька діяльність як один з подальших шляхів. Але на останніх курсах навчання завдяки участі в роботі студентського наукового товариства я заглибився в дослідницьку роботу, і тоді зрозумів, що мій справжній шлях – це філософія як дослідження.

У той час існували добрі зв'язки між Інститутом філософії та філософським факультетом, і в нас в університеті читали водночас як викладачі факультету, так і фахівці з Інституту. Понад це, взаємодія з Інститутом була й на студентському рівні: пам'ятаю, як ми з Олександром Вишняком написали спільну наукову роботу, що отримала премію в Інституті філософії. Тому цей смак до наукової роботи, що справив вплив на моє подальше життя, сформувався саме на третьому-четвертому курсах.

Так само тим, що я став професором філософії, я завдячую Анатолію Миколайовичу Лою, який на третьому курсі викладав у нас сучасну зарубіжну філософію, зокрема й німецьку. Одного разу я вдало виступив у нього на семінарі й після цього на перерві він запитав, чим я планую займатись, як у мене з мовами. Дізнавшись, що я володію німецькою, він порадив мені займатися сучасною німецькою філософією. Саме нею я, власне, з того часу, з третього курсу й почав займатись, і саме їй присвятив обидві свої дисертації.

В. Х.: *Яким було змістове наповнення курсів під час вашого навчання? Чи багато було виразно «радянських» дисциплін? На яких курсах викладачі були особливо вимогливими?*

А. Є.: Викладались, звісно, курси діамату та істмату – це була така собі «важка артилерія». Окрім того, викладали науковий атеїзм, науковий комунізм і подібні. Зауважу, якщо ти йшов на факультет по кар'єру, то слід було займатися саме науковим комунізмом та/або атеїзмом, цими найбільш ідеологічними дисциплінами.

Щодо інших дисциплін, то я вже згадував курс, а точніше спецкурс Анатолія Лоя «Сучасна зарубіжна філософія». Окрім того, була ціла низка історико-філософських курсів, та й загалом історико-філософська дисципліна була тоді досить потужна та дуже мене цікавила. Уже згадуваний нині покійний мій друг, Саша Вишняк, стверджував уже в наступні роки, що ми здобули в університеті дуже погану освіту, ба більше, буцімто ми її взагалі не отримали. Я з ним завжди сперечався з цього приводу, бо так не вважаю. Бачте, освіта це завжди ще й самоосвіта, і смак до самоосвіти я отримав ще в школі: нас навчали працювати в бібліотеках, працювати із самими творами, не тільки з підручниками. У нас, до речі, зараз багато підручників з філософії, ми тут, мабуть, попереду всієї планети. Але не варто забувати, що філософії не можна навчити за підручниками: у Німеччині, наприклад, взагалі не існує таких підручників, бо слід читати насамперед першоджерела. От і в університеті ми займались багато в

чому саме такою самоосвітою, навчалися в бібліотеках, працювали з текстами, з першоджерелами.

В. Х.: *Якщо порівняти зміст освіти, її рівень і вимоги до студента часів вашого навчання та сьогоднішні, то коли від студента вимагали більше? Чи можемо ми говорити про розвиток, прогрес філософської освіти в Україні зі, скажімо, 90-х років, тобто вже за часів Незалежності?*

А. Є.: Я вже довго викладаю, ще зі згаданих вами 90-х (зараз, наприклад, у Києво-Могилянській Академії), і можу сказати, що розвиток відбувається завжди. Зараз, звісно, ми маємо вищий рівень. Але, усе ж, хочу згадати своїх вчителів: це Олександр Яценко, Вадим Іванов, Вілен Чорноволенко, Володимир Шинкарук, Мирослав Попович, Вілен Горський, Ігор Бичко, В'ячеслав Кушаков, Тамара Ящук і багато інших. Це філософи, соціологи, філологи, дуже потужні дослідники, викладачі, фахівці.

Досить складно порівнювати ту добу та людей, що викладали тоді зі станом сьогоднішнім, а особливо коли це робити в термінах «краще / гірше». Сьогодні великою мірою краще через те, що зараз ми – відкрита країна, і, не кажучи навіть про інтернет, ви можете їздити, навчатись, привозити книжки, працювати з ними, чого не могли в ті часи ми. Уже коли я потрапив до Інституту філософії, дізнався, що на потреби закупівлі іноземних видань для бібліотеки інституту щорічно виділяли 100 доларів, і як кажуть, «ні в чому собі не відмовляй». А що можна купити на ці гроші – 2-3 книжки? Натомість переважна більшість іноземної літератури була тоді зосереджена в Москві, в ІНІОНі, бібліотеці іноземної літератури. Тому зараз, за сучасних умов, ми маємо набагато більше можливостей для самоосвіти та роботи зі джерелами.

Натомість тоді, у суспільстві тоталітарному й бюрократичному, як не дивно, було набагато менше бюрократії. Зараз, наприклад, доводиться робити безліч формальних речей, на кшталт планів, звітів тощо, чого тоді було набагато менше.

К. М.: *Чи відчутною була присутність КДБ в університеті? Чи знали ви про інформаторів серед викладачів чи студентів?*

А. Є.: У нас був один викладач на факультеті, колишній співробітник КДБ. Вийшовши у відставку, він прийшов до нас викладати логіку. Усі знали, що він був пов'язаний з КДБ, однак це ніяк не відчувалося в навчальному процесі. Явних «проявів» КДБ у нас не було, я не знаю нікого зі своїх однокурсників чи викладачів, на кого можна було би показати пальцем і сказати: ось він, «стукач». Натомість було, вочевидь, приховане спостереження та контроль. Розумієте, це тоталітарне суспільство, де КДБ не було якимось єдиним ексклюзивним «монстром»: монстрів було значно більше. КДБ керувалося КПРС, було одним із її інструментів, і тому всі структури партії, зокрема й комсомол, були страшнішими. Наведу один приклад: двоє моїх однокурсників пішли на Великдень до Володимирського собору, про що вже на другий день знали на факультеті. Із цього приводу були проведені комсомольські збори, цих студентів мало не виключили з комсомолу. А виключити з комсомолу – це гарантоване виключення з університету. Ну от, розбирали-розбирали, а позаяк у нас викладалась естетика, а Володимирський собор розписували такі відомі художники як, зокрема, Врубель, студенти сказали, що ходили туди знайомитись із розписами Врубеля. Не впевнений, що їм хтось особливо повірив, але їх, принаймні, не виключили з комсомолу й залишили в університеті.

Тобто тоталітаризм пронизував усі сфери суспільства, був не лише КДБ та комсомол, була й загальна цензура. Є інший приклад такого тиску: якимось нашого студента впіймали та звинуватили в тому, що він слухає «Голос Америки». Цю радіостанцію

всі тоді слухали, а спіймали саме його. Отакий інший приклад тоталітаризму, коли за взаємодію із забороненим можна було отримати реальні наслідки.

Сприйняття офіційної ідеології у 70–80-х роках

В. Х.: *Якщо говорити про такі збори як певну форму суспільної активності, яке було ставлення самих студентів до комсомольського та партійного життя?*

А. Є.: Таке життя було необхідним складником університетського життя: ви не могли навчатись і не відвідувати комсомольських, партійних, профспілкових зборів. Це була така собі квазі-публічність, обов'язкова і необхідна для всіх. Якимось у 90-ті я написав статтю «Пізній марксизм – філософія цинічного розуму», назва була таким собі перегукуванням із Петером Слотердайком і Славоєм Жижеком. У цій статті, зокрема й цією назвою, я хотів сказати, що наше покоління вже не було фанатично віддане марксизму-ленінізму.

У мене, наприклад, певні сумніви почали з'являтися вже в старших класах школи, коли, наприклад, в шкільному поході ми побачили, як живуть люди за 30 кілометрів від Києва. В армії ці сумніви лише посилились, адже, переміщуючись на військових навчаннях по всій Україні, я зблизька побачив життя пересічних людей в країні, і воно доволі відрізнялось від того, що стверджувала офіційна пропаганда. Потім я бачив і чув, як робітники на заводі в роздягальні лаяли той лад і ту владу. До заводу я встиг попрацювати і в науково-дослідному інституті «Укрпроектстальконструкція», де бачив і те, як живуть і ставляться до ладу представники технічної інтелігенції. Я згадую різні періоди свого життя, щоби показати, що наше покоління, а особливо ті, хто вже мав досвід роботи, насправді вже особливо не вірили в марксизм-ленінізм, не вірили в комунізм, але при цьому слідували правилам гри, скажімо, задля кар'єри. Це я й назвав «цинічним розумом» нашого покоління 70-х років, яке вже досить скептично ставилось до офіційної ідеології.

Наведу ще один приклад: у нас навчалися студенти з різних країн, зокрема, з Болгарії, Чехословаччини, Монголії, Східної Німеччини, багато хто з них потім зробив політичну кар'єру. Я хочу особливо згадати студентів із Чехословаччини, адже ми вступили до університету в 1973 році, а лише за п'ять років до того, у 1968, Чехословаччину було окуповано країнами Варшавського договору. Ці події справили на тамтешніх студентів цілком зрозуміле враження, і вони, на відміну від нас, сприймали всі ці форми публічності, що пропонувалися, дуже серйозно, могли проводити партійні збори по 6 годин поспіль. У наших студентів, натомість, уже утворювалася певна дистанція до публічності такого штибу. Звісно, це не було чимось на кшталт дисидентства, але, принаймні, вже з'явився певний скепсис, який уможливив критичне ставлення до наявного стану речей.

Адже зовсім негативного ставлення до радянської дійсності ще не було, не було тотального несприйняття і за кордоном. Наведу приклад: 1990 року, у співавторстві з нашою інститутською співробітницею Ольгою Соболю, я видав книгу «"Неоконсервативна революція": гасло та реальність», над якою ми працювали у 80-х. Під час цієї роботи я натрапив на цікаву думку одного з представників неоконсерватизму – впливового тоді ідеологічного напрямку на Заході. Згідно з цією думкою «німецьке питання», питання про об'єднання Німеччини, «можна тільки ставити, але не розв'язати», адже останнє стане можливим лише після краху Радянського Союзу, чого найближчим часом, мовляв, не варто очікувати. Ця думка свідчить про те, що навіть

впливові на Заході «совєтологи» не могли припустити розвал радянської імперії соціалістичного табору, що урешті-решт сталося за кілька років. Так само й із суспільством радянським загалом: поки існував СРСР неможливо було тотально відмежуватися від цього суспільства, треба було в ньому існувати. І от рефлексія над радянськими суспільством і системою стала для всіх, окрім хіба що найсміливіших умів, дисидентів, можливою лише після 1991 року. Повертаючись до зборів та інших форм участі в житті радянського суспільства, для нас це була вимушена «гра», вимушене «понарошку», до якого й ставлення в переважній більшості було відповідне, хоча й не настільки негативне, аби йому відверто протистояти.

І. Д.: *Тобто можна сказати, що ваше покоління, зростаючи протягом «відлиги» та «застою», не сприймало марксизм і радянську систему серйозно. Натомість там, де гайки продовжували закручувати, як-от у згаданій Чехословаччині (можемо згадати одного лиш Яна Палаха, студента, який себе спалив на знак протесту), ефект «внутрішнього тоталітаризму» зберігався?*

А. Є.: Так, поки ми дистанціювались, у них діяв так званий «синдром 68-го року». Для них це не було грою, умовністю, це була сувора реальність, там продовжувала існувати і досить часто реалізовуватись, як і в німців, практика *Berufsverboten*, заборони на працю. У нас, натомість, дистанція між ідеологією і життям була значно помітнішою. Ба більше, ми цікавилися вже філософією, і це нас потроху відводило від марксизму.

Окрім того, на нас справили вплив запрошені викладачі з Інституту філософії: вони були значно простішими, вільнішими в спілкуванні. Пам'ятаю, якось професор Яценко прийшов до нас по-простому, у светрі, після суботника... Але він читав такі лекції, яких не читав ніхто з університетських викладачів! І ця простота, відкритість і відвертість справляли на нас, студентів, неабияке враження.

І. Д.: *Якщо говорити про 70–80-ті роки в радянській філософії, чи можна сказати, що межі дозволеного варіювались залежно від авторитету науковця? Чи міг хтось із авторитетних вчених дозволити собі, як свого часу Павло Коппін на лекціях в Інституті підвищення кваліфікації, відкрито провокувати аудиторію, зокрема й у питаннях ідеологічних?*

А. Є.: Тут насамперед слід зауважити, що і Коппін, і Шинкарук, усе ж, були, хоч і неординарними, але філософами, що працювали в парадигмі марксизму-ленінізму. Я ставлюся до своїх попередників, до своїх викладачів із надзвичайною повагою, але вони працювали саме в цій парадигмі. Ми говорили про 1968 рік, який став на Заході «вибуховим», роком «нових лівих»: це і Сартр, і Адорно, і Маркузе, і Горкгаймер. Але «нові ліві» – це відкритий марксизм, це синтези: марксизм-фрейдизм, марксизм-екзистенціалізм, марксизм-Вебер. Радянський марксизм був закритою системою. І варто віддати шану людям, що в цій закритій системі зробили настільки багато, наскільки взагалі було можливо. Поза цією парадигмою їх би не було. Але в її межах певна міра свободи була, і вони нею скористались, аби створювати в цій ідеологічній парадигмі не ідеологію, а саме філософію. Так, це була складна справа, не забуваймо як про цензуру, так і про самоцензуру, але вони це зробили, будучи авторитетними в цьому середовищі.

Трішки щодо контексту. Працюючи над своєю кандидатською дисертацією, я вивчав інші дисертації з подібної тематики. Хочу розповісти про епізод, коли я працював у Москві, у залі дисертаційних досліджень Ленінської бібліотеки. Чекаючи на замовлені матеріали, я звернув увагу на роботу, що стояла на одному зі стелажів. Це був

грубезний том на кшталт давніх стародруків, ба більший та ще й написаний, здається, від руки. Робота була дисертацією 50-х років, присвяченою критиці так званої буржуазної філософії. Коли я погортав цей манускрипт, я побачив його рівень: не було там, перефразую, лише нецензурної лайки на адресу західної філософії. І порівняймо це принаймні з 70-ми, не кажучи про 80-ті роки, коли в критиці «буржуазної ідеології» дедалі більше застосовуються радше компаративістські, об'єктивістські методи, ніж метод відвертої пропаганди.

Уже зараз, згадуючи та порівнюючи різні етапи розвитку нашої філософії, можна бачити, який насправду величезний шлях пройшла наша філософія до того, як ми здобули незалежність. Навіть за умов несвободи наша філософія розвивалась. І не останньою чергою – завдяки згаданим постаттям та їхній діяльності.

К. М.: Скажіть, чи вплинуло на вас відлуння настроїв епохи шістдесятництва, і якщо так, то яких виявів набув цей вплив?

А. Є.: Звісно, таке відлуння було. Завдяки величезному поштовхові 60-х філософія, нарешті, відкрилась до філософії, стала наукою. Ще в праці Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» заявлялось, що філософія має прагнути стати наукою. І в СРСР це прагнення стало зворотнім, вона перетворилася на ідеологію. А от починаючи з Павла Копніна, Сергія Кримського, Вілена Горського, Мирослава Поповича, Ігоря Бичка та інших уже згаданих мною дослідників цього періоду філософія нарешті здійснила реальні спроби стати знову наукою. А наука – це і спілкування. І я мав честь спілкуватися з усіма цими філософами, і саме вони відкривали нам очі на те, чим має бути філософія. Але філософія, ясна річ, марксистсько-ленінська. Ця філософія часто-густо була інтуїціями, що виходили за суто ідеологічні межі, і ці інтуїції оформлювались згодом в оригінальні й цікаві дослідження. І, звісно, читаючи їхні твори, спілкуючись із ними, ми навчалися філософії оригінальній, відкритій до спілкування. Це відображалось і в спілкуванні з викладачами, особливо з Інститутом, який був для нас тоді захмарним ідеалом комунікативної спільноти.

Тому так, 60-ті та тодішнє покоління вплинуло на наше, зокрема й на моє, становлення. І деякі з праць названих дослідників я міг би рекомендувати й сьогодні, зокрема, твори, присвячені німецькому ідеалізму, зокрема Володимира Шинкарука та Михайла Булатова. Понад це, у 60-х з'являється нова атмосфера і в Інституті, і в різних навчальних закладах. Пам'ятаю, коли я вперше прийшов до Інституту, Віталій Табачковський подав мені руку й представився просто: «Віталій». Так з'являлась комунікація без ієрархічних забобонів, де професор представляється студенту на ім'я та комунікує з ним як із рівним.

Зацікавленість сучасною німецькою філософією. Аспірантура в Інституті філософії

К. М.: Пропоную поговорити про формування ваших наукових інтересів, насамперед зацікавленості німецькою філософією. Ви згадували про вплив Анатолія Лоя, коли ви вчилися на третьому курсі. Саме тоді й сформувався інтерес до німецької філософії? Чи, можливо, це сталося пізніше?

А. Є.: Я би сказав, що мій інтерес до німецької філософії мав три причини: вивчення німецької мови у школі, курс Анатолія Миколайовича зі сучасної зарубіжної філософії та, зрештою, зацікавлення проблемами, що розглядались у цій філософії. І курсову на третьому курсі, і диплом я присвятив німецькій соціальній філософії, в оригіналі прочитав Веберову працю «Господарство та суспільство», ще декілька його

перекладних праць. До речі, Веберові праці в СРСР не треба було доставати, не треба було жодних додаткових дозволів: ти міг просто прийти до бібліотеки й отримати книжку. Пам'ятаю своє відчуття, коли вперше взяв цю стару книгу, здається, 1923 року видання, це тремтіння в руках і захоплення. Мені здається, і я завжди кажу про це студентам, що якщо такого відчуття немає, то не слід взагалі займатися філософією.

Так я почав займатися німецькою теоретичною соціологією, доробком Макса Вебера, Георга Зімеля, Вернера Зомбарта, Фердинанда Тьоніса та ін. Пам'ятаю, коли я працював над своєю кандидатською дисертацією, у корпусі стародруків Центральної наукової бібліотеки (зараз там Конгрегаційна зала Національного університету «Києво-Могилянська Академія») можна було побачити першодруки чисел журналу *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Взявши їх до рук, склалося враження, що я мало не перший, хто читає ці томи, навіть деякі їхні сторінки не були розрізані. Робота з такими працями мене захоплювала. Пам'ятаю роботу над дипломом «Проблема раціональності в сучасній німецькій соціології», звісно ж, із додатком «буржуазній», адже все, що належало до країн за межами радянського блоку, слід було називати «буржуазним». Отак розвивався мій смак і до наукової роботи, і до німецької філософії. Уже в кандидатській у мене з'являється не тільки Макс Вебер, а й Гельмут Шельскі, Ральф Дарендорф, Ніклас Луман, Юрген Габермас. Тож що більше я занурювався в сучасну німецьку філософію, зокрема в етику та соціальну філософію, то зростав і смак до неї. Але зародився цей смак саме в університеті.

К. М.: *Що ви могли б розповісти про вашу аспірантуру в Інституті філософії: хто був вашим науковим керівником, яка була атмосфера в Інституті в ці роки, чи вплинув цей період на ваше становлення як науковця?*

А. Є.: Аспірантура стала найважливішим періодом мого життя, зокрема й наукового. Я проходив аспірантуру у відділі «Історії зарубіжної філософії» (як він називається нині). А це був якраз розпал холодної війни, тож цей відділ періодично, залежно від політичної кон'юнктури перейменовувався: назва була то ціннісно-нейтральною на кшталт «Відділ історії зарубіжної філософії» чи «Відділ зарубіжної філософії», то, з огляду на поточний стан політичної боротьби у світі, «Відділ критики буржуазної філософії». І так він перейменовувався кілька разів. Очолював тоді відділ Анатолій Терентієвич Гордієнко. Колектив був дуже добрим, складався зі справжніх дослідників. Ясна річ, щоби працювати в цьому відділі, треба було володіти принаймні однією іноземною мовою. З огляду на це, зараз, очолюючи спецраду з захисту дисертацій, я часто дивуюся, коли молоді люди приносять свої дисертації, але не володіють мовами, якими виходять дослідження з тієї чи іншої сучасної, а подекуди навіть дуже сучасної, теми, чого в часи моєї аспірантури не було.

В. Х.: *Наскільки швидко ви впоралися з дисертаційною роботою Наскільки складною виявилася для вас обрана тема?*

А. Є.: Так сталося, що писав я кандидатську дисертацію «Проблема раціональності в сучасній німецькій буржуазній соціальній філософії» чотири роки. Керівник (Анатолій Гордієнко) надто не втручався в моє дослідження, лишень підказував деякі моменти. Я вже розумів, що ось зараз краще за мене на моїй темі ніхто в нас не знається, тому вибудовував дисертаційне дослідження переважно на власний розсуд. Тема була дуже цікавою, доволі складною і, найголовніше, незвичною на той час. Адже раціональність я розглядав у своїй роботі як категорію теорії суспільства, на протиположності усталеній традиції дослідження раціональності в термінах теорії пізнання. Варто нарікати також на складнощі із літературою, але про це варто поговорити особливо.

Окрім відділу «Історії зарубіжної філософії», у складі якого я, включно з аспірантурою, перебував 10 років, я працював у ще двох відділах Інституту. Так само 10 років – у відділі «Філософії культури, етики та естетики». І от останні 19 років я працюю у відділі «Соціальної філософії». Отакий в мене був шлях, який, власне, відбиває шлях філософії ХХ століття до практичної філософії.

В. Х.: *Якщо порівнювати атмосферу, що панувала в Інституті й ту, яка мала місце на філософському факультеті, чи відрізнялися вони, на вашу думку, у плані дискусій, обговорення праць, неформального фахового спілкування?*

А. С.: Коли я потрапив до Інституту, відчув одразу ж дуже особливу атмосферу, яка різко відрізнялася від атмосфери на обидвох роботах, в армії, в університетському навчанні та позаакадемічних студентських активностях, на кшталт будзагонів тощо. Інститут був своєрідною оазою наукової культури, спілкування, дружби, і атмосфера дуже відрізнялась як від інших наукових закладів, так і від усіх вищих навчальних закладів. Уже зараз, зі свого досвіду, а мені довелося за життя працювати запрошеним професором і в Харківському університеті, і в Острозькій академії, я можу порівнювати ці середовища.

В Інституті мали місце різноманітні обговорення, часто-густо неформальні. Скажімо, Василь Семенович Лісовий, дисидент, що був ув'язнений і під час ув'язнення дуже багато займався самоосвітою, дуже багато курив. Я тоді теж курив, тож досить часто ми, зустрічаючись у відповідних місцях, на сходах, говорили і про розвиток України, і на філософські теми, адже він був чудово обізнаний із сучасними закордонними виданнями та ідеями. Такі неформальні обговорення започаткував Копнін, бо ця атмосфера склалася ще тоді, у 60-х. Звісно, у 70-ті, за часів застою чи «розвиненого соціалізму» (поняття, яке з'явилося, коли стало ясно, що комунізм таки відкладається), ця атмосфера дещо вивітрилася через зростання контролю.

В університеті, нагадаю, у нас було студентське наукове товариство, в якому ми навчалися науковій діяльності. В Інституті існувало подібне товариство, але вже не студентське, а аспірантське. Проходили аспірантські семінари, на яких аспіранти, які виходили на захист, виступали з доповідями, обговорювались і дисертації, неформально і по-дружньому можна було з'ясувати питання, які кого цікавили. Була в нас і прторганізація і відповідне партбюро, функціонування яких мало й деякі позитивні виміри: зокрема, через ці об'єднання здійснювалося керівництво, так би мовити, «виробничим процесом» Інституту, зокрема обговорювався й стан підготовки дисертації. Хоча, зрозуміло, це було насамперед ідеологічним «керівництвом», адже не варто забувати, що усі ці процеси відбувались у тоталітарному суспільстві.

Якщо порівнювати це все з часом теперішнім, то, мабуть, у ті роки Інститут був дружнішим. Можливо, через те, що ми разом святкували різні події, ходили на суботники, після яких були й обговорення наукових проблем, спілкування. Сьогодні атмосфера дещо інакша: зараз, коли ми збираємося на якесь свято, молоді, особливо, люди намагаються після завершення основної частини чимшвидше піти, адже їм треба й особисте життя влаштовувати. Часто-густо вони не так багато заробляють, тож мають ще й іншу роботу. І тоді життя було складним, і зараз воно є складним. Я часто кажу, коли виступаю на якихось заходах, що не знаю, кому з директорів Інституту було важче: Шинкаруку, коли за якесь не так написане слово чи зайву кому могли виключити з партії, отже, позбавити роботи, чи мені, коли маємо проблеми з фінансуванням, стикаємось із іншими викликами – ковідом тощо. Завжди були певні складнощі.

В. Х.: Хотілося б запитати ще дещо про аспірантуру, адже наше інтерв'ю читатимуть і багато молодших колег. Ви вже розповіли про такий критерій, як знання іноземних мов, про атмосферу. Але хотілось би почути про іспити. Розкажіть, будь ласка, саме про вступні іспити до аспірантури, скільки було місць, чи важко було вступити? Наскільки високою була публікаційна активність молодих вчених, аспірантів? Скільки було важливих для вас конференцій в Києві чи деінде, наскільки активно відвідували їх ви та ваші колеги?

А. Є.: Мушу дати на всі питання позитивну відповідь. Почну з останнього, з конференцій. Зараз ми маємо іншу ситуацію: останнім часом, і я знаю це навіть по нашому Інституту, виділяються абсолютно мізерні кошти на те, щоб науковець, а тим паче молодий, міг поїхати кудись на конференцію. Я не хочу, щоб у вас склалося враження, що тоді було краще, адже це не так. Але на відвідування конференцій держава тоді виділяла істотні кошти. І навіть аспірант міг поїхати на конференцію чи у відрядження і держава відшкодовувала всі витрати.

Був ще інший жанр виїзної роботи: філософські школи. Пам'ятаю, колись я їздив у Домбай на одну з таких молодіжних філософських шкіл. Такі школи проводилися в Алушті, в Гурзуфі. І якщо в Гурзуфі була всесоюзна школа, то в Алушті школи проводили ми, українські філософи. Я їздив, пам'ятаю, в Горький, в Москву, в Ленінград. Ще навіть навчаючись в університеті можна було поїхати на студентську конференцію, і цю поїздку оплачувала держава. Хто ж ще міг це робити за умов тоталітаризму?

Ще, до речі, у студентські роки існувала практика міжнародного обміну студентами, коли до нас приїздили студенти з Болгарії, зі Східної Німеччини, а туди, своєю чергою, їхали наші студенти. Завдяки цьому мені ще в 1976 році пощастило потрапити до НДР, де я відвідав університет Ляйпцігу. Окрім екскурсій до Берліна, Дрездена, Ваймару та ін.. і спілкування з іноземними студентами, це була ще й наукова практика: ми могли спілкуватися з тамтешньою професурою. Що цікаво, це ж була НДР, і коли ми спілкувалися з німецькими студентами та професорами, кожен розповідав, чим займається. Я розповів, що займаюся Максом Вебером. І мої східнонімецькі співрозмовники були дуже здивовані, можливо, навіть дещо спантеличені цим. Адже Вебер був вельми «буржуазним» філософом і соціологом, а тут з СРСР приїздить якийсь студент, що ним займається. Справа в тім, що НДР була ще більш ідеологізованою, ніж СРСР. Адже Східна Німеччина плавно перейшла з одного тоталітаризму в інший, з нацистського в радянський, зберігши тяглість між цими режимами, що було особливо видно на її спецслужбах. Але це я до того, що можливості брати участь в конференціях та інших виїзних активностях були, і оплачувала це держава. Щоправда, виїзди за кордон були обмежені країнами «соціалістичного табору».

Що ж до публікацій, похизуюсь, що перша моя публікація, яка вийшла друком у *Філософській думці*, була опублікована тому, що моя праця отримала перше місце на конкурсі робіт молодих науковців. На конференціях і на школах, про які я казав, обов'язковим результатом були публікації для молодих науковців. І варто відзначити, що, на відміну від того, що часто маємо зараз, ці публікації були безкоштовними. Тут варто згадати дві мої останні публікації, які вийшли в італійському й аргентинському часописах. Аргентинський часопис називається *Ética y Discurso*, і в ньому я минулого року опублікував німецькомовну статтю, за яку з мене не взяли ні копійки, як і в італійському журналі *Topologik*. Єдине, за що з мене взяли кошти – це за пересилку двох величезних томів, в яких були публікації. Натомість у нас зараз, окрім *Філософської*

думки, *Sententiae* та ще кількох журналів, усюди треба платити за публікацію. За радянських часів такого не було: ми могли брати участь в конференціях, робити публікації, оприлюднювати результати своїх досліджень на різних заходах, і всі витрати відшкодовувала держава. Натомість нині часто доводиться це робити своїм власним коштом. Наука і в нас, й у світі агалом дедалі більше комерціалізується, а освіта дедалі більше перетворюється із цінності на капітал. Попре це хотів би зазначити, що сьогодні молоді науковці мають більше можливостей для самореалізації: існує багато зарубіжних фондів, що фінансують наукові проекти, більше можливостей для ознайомлення з літературою: через інтернет, через переклади, через безпосереднє спілкування із західними філософами тощо.

Що стосується можливості вступити до аспірантури, скажу, що і тоді, і сьогодні правила не змінились. Інститут постійно має три місця в аспірантуру, які фінансуються з бюджету. Вимога на вступних іспитах залишається одна – це знання. Хто має ці знання, тому вступити не складно. Щоправда, у наш час менше охочих стати науковцем, отже, конкурс, на жаль, знижується.

І. Д.: *Чи мали ви вагання, завершуючи аспірантуру, між кар'єрою насамперед викладача та кар'єрою насамперед дослідника?*

А. Є.: Потрапивши до Інституту, я вже не вагався, бо знав, що я більше дослідник. Щоправда, і викладати я почав рано, ще у вісімдесятих. Скажу відверто, це був насамперед додатковий невеличкий заробіток, але крім того я отримав можливість викладати протягом п'яти років на філософському факультеті університету Шевченка, куди мене запрошували тодішній декан Микола Тарасенко, а згодом – завідувач кафедри теоретичної і практичної філософії Анатолій Лой. Зараз я викладаю в Києво-Могилянській Академії. Уже сьогодні я можу точно сказати, що найкраще я почуваюсь не в аудиторії, а за письмовим столом. Якщо б мені, банально, запропонували прожити своє життя наново, я би змінив багато речей, але не вибір між дослідженням і викладанням або дипломатичною, політичною кар'єрою, про які я мріяв юнаком. Моя місія – насамперед місія дослідника. Однак, викладацька робота теж по-своєму цікава, бо дає можливість спілкування з молодими людьми, можливість викладати те, що ти досліджуєш, а я якраз викладаю переважно свої дослідження у вигляді спецкурсів. До речі, у нас в Інституті є зараз не тільки аспірантура, а й Вища школа філософії, де наші фахівці викладають свої власні дослідження.

Доступність літератури. Цензура

І. Д.: *Чи могли б ви докладніше пояснити, з якими труднощами вам довелося стикнутися в плані доступу до оригінальних зарубіжних публікацій?*

А. Є.: Отримувати доступ до сучасної зарубіжної літератури було справді складно, ми мали її обмаль. Наприклад, існує знане енциклопедичне видання, словник за редакцією Йоахіма Ритера, Карлфріда Грюндера та Готфрида Габріеля, що називається «*Historisches Wörterbuch der Philosophie*». Тоді в нас, в Інституті, вистачило коштів лише на 6 томів з 12. От такі ми мали складнощі з літературою.

Працюючи у відділі історії зарубіжної філософії, ми, з одного боку, мали певний привілей, у тому сенсі, що як і шифрувальники в армії, історики філософії були «елітним підрозділом». Ми мали можливість читати літературу, якої тоді здебільшого не читали в Союзі, бо на місцях її було мало. Пам'ятаю, друкувався тоді щорічний шес-

титомовиик з переліком усіх зарубіжних видань, що їх отримували бібліотеки Радянського Союзу. Щось було в Свердловську, щось у Ленінграді, але переважна більшість зосереджувалася саме в Москві. Тому слід було вибиратися до Москви по літературу. При цьому слід розуміти, що таке відрядження могло тривати щонайбільше 10 днів, а що можна прочитати за 10 днів? Ксерокси тоді були в нас новацією, їх тільки починали закупувати. Але навіть там, де вони були, цілу книжку скопіювати не давали, бо це було дуже дорого, як, у принципі, і зараз.

Але навіть якщо б ти прийшов з коштами, тобі б не дозволили скопіювати цілу книжку, це просто не дозволялось, бо ці книжки переважно зберігались у спецфондах і робота з ними потребувала спеціального дозволу від начальства. Лише отримавши такий дозвіл, ти міг піти до спецфонду й отримати книжку, що тебе цікавила. Прикметно, що більшість цих книжок не містили нічого антирадянського, і все ж їх, як і ті книги та журнали, що антирадянське містили, зберігали в спецфондах. Як зараз пам'ятаю, у Маркузе в «Одновимірній людині» є буквально кілька речень про СРСР, і цього виявилось достатньо, аби заховати цю книжку до спецфонду. У цій ситуації нам доводилося приходити на десяту, до відкриття бібліотеки, і весь день сидіти над конспектуванням потрібних джерел.

Уже у 80-ті якісь видання можна було замовити за міжбібліотечним абонементом. Пам'ятаю, коли я з родиною відпочивав на Десні, мені надійшов Габермасів двохтомник «Теорія комунікативної дії». Це була відпустка, тому ми вдень ходили на річку, а вночі я брав ці книжки та вивчав їх, адже часу було обмаль: видання надсилали лише на місяць. Сьогодні згадувати про такі труднощі навіть якось ніяково, зараз цього не зрозуміти, але тоді ситуація була саме такою: треба було мати неабиякий ентузіазм, щоби займатися дослідженнями в таких умовах.

І. Д.: *Наскільки багатими були тодішні бібліотечні фонди принаймні в Києві, гадаю, нам зрозуміло: хочеш бути більш-мени на рівні сучасної літератури, їдь до Москви. І до різної літератури був різний рівень доступу. Наскільки часто вам доводилося користуватися спецфондами і спецхранами, і наскільки вони були багатими?*

А. Є.: Я вже побіжно зазначив, що література, яка надходила з-за кордону розподілялася Союзом нерівномірно. Більша частина цієї літератури була в ІНІОНі, Бібліотеці іноземної літератури. А наш Інститут філософії, нагадаю, отримував тоді лишень 100 долларів для закупівлі книжок. Але, варто наголосити, зараз ми взагалі жодної копійки не отримуємо не тільки на закупівлю видань з-за кордону, а й на закупівлі українських видань! Тому часто-густо зараз наші фонди поповнюються лишень через обмін, коли присилають нові монографії з різних академічних установ України. Щось ми обмінюємо з іншими інституціями: так, наприклад, ми обмінюємо наші видання на видання, що друкуються в інших університетах та інститутах НАН України. Тобто картина, так би мовити, невтішна. Тоді ми мали й журнали, наприклад *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, адже саме в нашому Інституті формувалася соціологія в Україні. Зараз, якщо візьмемо Академію, ми маємо цілий Інститут соціології, однак він вийшов саме з нашого Інституту: спочатку були відповідні відділи, потім відділення, а потім і цілий окремий інститут. Я згадав *Кьольнський журнал з соціології*, якщо згадувати інші журнали, то це будуть НДРівський *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, ФРНівський *Philosophische Forschung*, один з найпотужніших журналів Німеччини. Зараз ми таких журналів і книжок просто не отримуємо. Якщо взяти бібліотеку ім. Вернадського, там ситуація аналогічна: бібліотека отримує,

на жаль, мізерну кількість закордонних видань, як журналів, так і монографій. Натомість в Союзі ситуація була іншою: центральні бібліотеки та наукові інституції держави дуже потужно постачались, регіональні центри також постачались. Так, наприклад, у ті часи в Інститут автоматично надходили всі видання, надруковані на території УРСР. А зараз усе набагато складніше. І дирекція, і я, як очільник інституту, намагаємось якось, за можливості, порушувати це питання, але ситуація тільки погіршується.

Що стосується спецхранів, зауважте: якщо якась книжка просто згадувала СРСР чи якісь пов'язані з цим політичні питання, вона одразу переводилась у спецхран. Дозволи до спецхранів було нескладно отримати, якщо ти працював із відповідною темою, що в цьому ж дозволі й зазначалась. Однак у самій бібліотеці могли зробити зауваження. Як зараз пам'ятаю, під час довгого відрядження до Москви, яке ми продовжували, шукаючи людей, в яких можна було би пожити, я відвідав Бібліотеку іноземної літератури. І от в цій бібліотеці я шукав літературу з відповідної проблематики та німецькі соціально-політичні журнали, як-от *Spiegel* чи *Stern*, але брав ще щось для розваги, якісь журнали, які зараз називають «глянцевиими». І от якось, коли я брав ці всі видання, мене запитали: «А яка у вас тема?». Я назвав тему, і бібліотекарша почала мене серйозно допитувати, навіщо я беру ці журнали. Мене це надзвичайно дивувало: ну яка ваша справа, що я беру ці журнали, чому ви дозволяєте собі робити мені якісь зауваження з приводу того, що я їх беру?

Дещо було в нас у Києві, у ЦНБ. Там я брав і Вебера, і Габермаса ще на старших курсах, зокрема там я прочитав у оригіналі першу книжку сучасного західного філософа, Габермасову монографію «Техніка і наука як “ідеологія”». Зауважу ще в контексті вивчення німецької в школі, що коли я брав НДРівські книги та журнали, то читати їх було досить легко, ніби вони були написані українською чи російською мовами. А от коли я починав читати Вебера, Габермаса, а також західнонімецькі журнали, відчувалась дуже відмінна мова, філософська мова, що визначалась іншим контекстом проблематики, іншою термінологією тощо. Завершуючи цей сюжет, я сказав би так: були певні складнощі й щодо джерел, що виходили тут, і були надзвичайні складнощі з опануванням західної літератури. Зокрема й тому, що часто-густо її тут просто не було, тому доводилось їхати до Москви. І ми готувалися до таких відряджень, вивчали збірники, про які я казав, що містили списки іноземної літератури в радянських бібліотеках.

І. Д.: *Якщо говорити про ці вимушені поїздки до Москви для вивчення джерел, то чи заридили ситуації мікрофільми, які набули поширення у 80-х, і можливість замовити мікрофільм певної праці замість того, щоб їхати конспектувати її?*

А. Є.: Звісно, коли вже я працював в Інституті, у нас були ці апарати, величезні «телевізори», на яких можна було переглядати ці плівки, подібні до плівок з фотоапаратів. Але, ясна річ, набагато краще було, коли приходила справжня книжка: працювати з мікрофільмами було складно, втомлювались очі, розсіювалась увага. Але так користувались, звісно, бо потрібно було саме це джерело, саме з ним потрібно було якось працювати. Бережу дуже приємний спогад початку 90-х. Під час стажуванні в Москві я здебільшого працював в ІНІОНі. І мені сказали (ну, бо ж всі всіх за довгі роки вже знали на обличчя): «А чого ви знову до нас? Вам вже в Німеччину треба їхати, ви в нас усе вже перечитали». Це був, звісно, жарт, адже в тій величезній бібліотеці перечитати все було неможливо.

Але, справді, уже за кілька років (це було 2004 року) так сталося, що я поїхав до Німеччини запрошеним дослідником і здебільшого забув про Москву, про Росію. Востаннє я був у Росії 2008 року, ми їздили з Мирославом Володимировичем на один форум на базі московського Інституту філософії РАН. І от там я зрозумів, адже були присутні практично всі директори аналогічних інститутів колишніх союзних республік, що ми є свідками «собіранія земель руських» у царині філософії. Дякувати Богові, це не відбулось. Так, були в нас зв'язки і з їхнім Інститутом філософії, і з університетом імені Ломоносова...

Однак я пам'ятаю, як одного разу (здається, це було 2006 року) до Київського національного університету імені Тараса Шевченка приїхали директор московського Інституту Абдусалам Гусейнов і ще декілька їхніх філософів на конференцію з етики. Що дуже цікаво, на конференції все було нормально, ми спілкувались, усе було добре. Після був фуршет. А що це був за час – саме потроху починалися так звані торговельні війни між Росією і Україною. І на цьому фуршеті я сказав, що тішусь з того, що з московського Інституту філософії, попри ці торговельні війни, приїхали наші колеги й ми можемо нормально між собою спілкуватись і займатися наукою. І почув у відповідь фразу чи то Гусейнова, чи когось іншого з їхньої делегації: «А никакой войны ещё нет». Тобто *це* ніяких війн нема. І от на підставі й цієї ситуації, і того, що ми бачили 2008 року, я вважаю, що ще тоді їхній Інститут філософії почав поволі ставати центром ідеологічного забезпечення небезпечних політичних процесів у Росії.

І. Д.: *А чи доводилося вам особисто мати справу з тотально забороненими джерелами, із тими, за саме зберігання яких можна було за грати потрапити? Дехто з ваших колег розповідав нам про роботу з подібними книгами.*

А. Є.: Слава Богу, я особисто такого досвіду не мав. Я мав досвід роботи з українським самвидавом, який був забороненим, хоч і не містив закликів до повалення радянського ладу тощо. Пам'ятаю історію з виданням булгаківського роману «Майстер і Маргарита», яке передавалось в атмосфері секретності з рук в руки. І хоча ця книжка не була офіційно забороненою, не була визнана антирадянським виданням, та все одно щодо неї були певні неформальні перестороги. На щастя, мені не довелося стикнутися ані з такими виданнями, ані зі спецслужбами, які контролювали їхній обіг. Можливо, це мене обійшло, бо я займався німецькою філософією... Але так, про подібні історії, коли люди працювали з такими джерелами, я чув.

К. М.: *Чи стикалися ви з цензурою? Що це була за цензура? У яких випадках вона застосовувалась? Чи мали ви та філософська спільнота України загалом внутрішню самоцензуру?*

А. Є.: Цензура тоді справді була, була спеціальна організація «Главліт», яка займалась цими питаннями. Ось показова історія, що сталася з Олександром Яценком. Він якось опублікував статтю, в якій, через друкарську помилку, пропущену літеру, постала фраза: «В рЕАкционной статье журнала “Коммунист”». Після цього Яценка тягали по різних кабінетах ЦК і мало не заборонили захищати дисертацію. За подібні речі тоді загрожувало таке покарання, як «заборона на професію». Через подібні «проколи» людині цілком могли офіційно заборонити працювати на певній посаді. В університеті тоді було практично неможливо працювати тим, хто не мав партбилета. До речі, в Інституті ситуація була дещо інакшою: у нас працювали й безпартійні, от вам ще одна специфічна відмінність Інституту.

Були різні ситуації, пов'язані з цензурою. Моя дружина, наприклад, яка була мою однокурсницею, не могла викладати філософію в університеті, бо не була членом партії. Урешті, вона потрапила на кафедру філософії КПІ. Коли я вже дописував свою кандидатську дисертацію, ми придбали друкарську машинку «Роботрон». Я вже розповідав, що був в армії шифрувальником. Так от позитив такої спеціальності полягає ще й у тому, що я там навчився друкувати на машинці всіма пальцями. Ця нова машинка була дуже цікавою, там був інший хід клавіш, ніж на сучасних комп'ютерах, і мізинцем бити по клавішах було досить складно. І от моя дружина якось друкувала на цій машинці якусь брошуру, і в цій брошурі була фраза «экономическая политика партии». І оскільки «э» б'ється саме мізинцем, ця літера випала, і на папері ми отримали «комическая политика партии». І цей хибодрук таки помітили, дружина отримала якусь догану. Коли вона розповіла мені про це, я сказав: «Слава Богу, що це не 37-й рік, бо тоді й тебе взяли б, і мене». І такі випадки були досить поширеними. Ці ситуації описані зокрема і в художній літературі. Проте я розповідаю про особистий досвід.

Колишні дисиденти розповідали, як можна було, працюючи у видавництві, потрапити за ґрати за одну неправильно надруковану літеру. І такі помилки теж траплялися. У мене досі є книжка такого, я б сказав, видатного філософа, як Еріх Соловйов, присвячена Мартину Лютеру, яка називається «Непокорённый еретик». Так от, навіть у цій, перевірній і відредагованій, здавалось би, книжці моя дружина натрапила на фразу: «как сказано в работе Лютера “О советской власти”». Ця праця називалася «Про світську владу» (в російському перекладі «О светской власти»), але сталося як сталося. Такі казуси траплялися дуже часто, тому доводилося дуже пильно слідкувати за собою, цензурувати самого себе, бо переслідування були можливими та поширеними навіть, здавалось б, за такі дрібниці.

В. Х.: *Ці історії дуже нагадують фрагмент з фільму Тарковського «Дзеркало», коли Марія, героїня Маргарити Терехової, працюючи в типографії, дуже злякалася, що в прізвищі Сталін переплутала літеру «т» з літерою «р». Дуже дивно уявляти собі такі обставини, коли від підлаштовування часто залежала вся твоя доля, саме життя.*

А. Є.: Так-так, я чудово пам'ятаю цей фільм, і він дуже добре показує той психологічний стан остраху й напруження. Це зараз я так жартую, коли розповідаю історію, що трапилася з дружиною. Тоді ж можна було справді наразитися на щось жахливіше, ніж неприємності. А ситуація з Яценком була ще драматичнішою, бо йому могли поспувати все подальше наукове життя, адже стало питання про можливість подальшого захисту дисертації.

В. Х.: *Мені здається, відповідь на наступне запитання буде дуже корисно почитати молодшим колегам, студентам, магістрантам, які зараз тільки визначаються щодо свого подальшого шляху. Які риси, на вашу думку, мають бути притаманні людині, що хоче стати зараз кваліфікованим філософом, і які слід було мати для цього тоді, в 70–80-ті роки?*

А. Є.: Це дуже цікаве й важливе запитання. Бачите, «у кожного своя доля і свій шлях широкий», і особливо зараз я розумію, що це була саме доля, певна конфігурація обставин. По-перше, вам слід мати внутрішнє відчуття покликання до філософії. Формулювання «я не філософ, а професор філософії» я свого часу знайшов у Вітторіо Гьосле. Це своєрідний, дотепний, рімейк Піфагорового «Я не мудрець, я – філософ»). З цього випливає, що мудрість – це ідеал, регулятивна ідея, а от стати професором філософії, дослідником філософії цілком можливо, щоправда, лише якщо ви маєте

таке покликання, мрієте про це. Це відчуття, що саме ця діяльність – це твоє, і це відчуття не минає із плином часу, це певна інтуїція, згадаймо, коли в дитинстві ви раптом збагнули, що навчилися читати, чи зрозуміли, як годинник показує час: це такі собі «кванти прозріння».

Інше, що я можу поради́ти – це постійну працю. Я не знаю, хто як працює: у нас були дослідники, яким краще працювалось вночі, я особисто люблю працювати вранці, але найголовніше для мене в дослідницькій роботі – це постійність і регулярність. І я знаю: якщо я попрацюю не менше чотирьох годин вранці, то мій гарний настрій на цілий день гарантовано й ніщо не зможе його зіпсувати. Це просто порада, і навряд чи вона може придатися всім. Але я звик працювати саме так, методично і регулярно. Можливо, і небагато, але кожного дня: кожного дня я маю сісти за стіл і працювати. Іноді це буває й неуспішно, коли довго сидиш над однією сторінкою, іноді робота йде дуже легко, але саме методичність – це те, що має значення саме для мене, адже вона, зрештою, приводить до успіху. Можливо, найкраще це працює з перекладами, коли ти ще не взявся перекладати, а тільки готуєшся, сідаєш за переклад. Коли ти знаєш, що маєш зробити переклад, ти точно знаєш, чим займатимешся вранці, з чого почнеться твій робочий день. Отже, другий момент, який я зауважив би – це така методична праця. Хоча, як ви розумієте, думати, мислити – це така річ, яка не полишає тебе ніколи, як і супровід «я мислю».

Київська традиція і німецька філософія

В. Х.: *Сьогодні може виникнути відчуття, що німецька філософія в Україні є чи не найбільш знаною та дослідженою в різних аспектах: опрацьовуються і XVIII, і XIX, і надзвичайно потужне XX століття. Видається, що дослідження німецької філософії є в нас потужним трендом, і якщо ти поза цим трендом, то виникає, особливо при спілкуванні з колегами, відчуття, що ти немовби поза сучасною філософією взагалі. Чи не закорінено цей стан справ у пріоритетах київської версії радянської філософії 60–80-х? І якщо так, чи були ці пріоритети зумовлені марксистською ідеологією? Чи ця переважна орієнтація «на німців» формувалася цілеспрямовано? Чи, можливо, ваш досвід свідчить про інше, і, наприклад, у відділі «Історії зарубіжної філософії», більш-менш рівноцінно досліджувалися й інші традиції, скажімо, французька філософія?*

А. Є.: По-перше, скажу, що в мене нема враження щодо домінування в нас досліджень з німецької філософії. У згаданому відділі працювали дослідники, орієнтовані на різні традиції. Наприклад, Ярослав Любимий і Ольга Соболев – на англомовну, Віталій Лях (зараз він очолює цей відділ) і Костянтин Райда – франкофони, Анатолій Гордієнко працював з німецькими текстами, так само як я і Людмила Ситніченко. Тобто європейську філософію досліджували в усіх її головних традиціях: і французьку, і англо-американську, і німецьку. Зараз у цьому ж відділі з'явився сектор східної філософії, який очолює Олег Ярош. Тому так, німецьку філософію досліджували, але так само досліджували й інші філософії, і зауважте, що така ситуація була не тільки в Інституті. Ігор Бичко з університету Шевченка займався екзистенціалізмом, у 1964 році зустрічався з Сартром, що відвідав тоді Київ. Мирослав Попович теж був франкофоном і свою кандидатську присвятив французькій філософії.

Тому, відповідаючи на ваше запитання, можна сказати, і так, і ні. Звісно, і до цього доклався Шинкарук, написавши праці з Канта й Гегеля, увага до німецької філософії

була великою. До цього ж доклався й Ленін, написавши, що одним з джерел марксизму-ленінізму є так звана німецька класична філософія. Але вже в мій час вивчалися різні традиції сучасної філософії, і зауважте, що в нас було лише два дослідники, які займалися саме сучасною німецькою філософією. Так само були дослідники, які займалися американською філософією, прагматизмом. Тому не тільки німецьку філософію вивчали – і тоді, і зараз.

Що стосується мене, то, зізнаюсь, я певною мірою є германофілом, захоплююся цією традицією та пишаюсь, що займаюся саме нею. Німецька філософія, зокрема, активно була на теренах України присутньою й історично. Кілька років тому (2018) у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбулась конференція, присвячена 260-річчю з дня народження Йогана Баптиста Шада. Відомо, колись Фіхте запрошували викладати до Харківського університету, але він не зміг приїхати. Натомість скористався запрошенням його колега й учень Шад, на честь якого нині в ХНУ названа кафедра теоретичної і практичної філософії. Це я до того, що історично увага до німецької філософії була не тільки в нас у Києві, а ще й в інших університетах України: Харкові, Львові та ін. Окрім того, варто згадати вже в ХХ столітті, поруч з доробками Шинкарука і Булатова, також праці Кушакова, який активно досліджував саме німецьку класичну філософію. Значний внесок у дослідження сучасної німецької філософії зробила Марія Култаєва. Тому так, інтерес до німців у нас був історично тяглим і географічно сталим.

Але, знов таки, не німцями єдиними. У нас в Інституті працює, наприклад, подружжя Йосипенків, Сергій і Оксана, які є франкофонами, досліджують французьку філософію, роблять переклади. Вже згадував я франкофона Поповича. У нас в Інституті, до речі, дуже добрі стосунки налагоджені з французами, вони до нас до пандемії регулярно приїздили. Так само й німці раніше їздили. Із поляками мали стосунки, досліджували англо-американську філософію. Тож не тільки німецька філософія цікавить українських дослідників, але й вона також.

І. Д.: *Якщо вести мову про творче теоретизування в Київській філософії того періоду, про продукування оригінальних концепцій, чи погодилися б ви з тезою, що активне звернення до німецького ідеалізму зумовлювалося панівним марксистським контекстом? «Регресуючи» від марксизму до німецького ідеалізму, наші дослідники намагалися здобути основу для «перевинайдення» актуальних на той момент в західній філософії тем, залишаючись у межах офіційного марксистського проєкту? Наприклад, це могли бути спроби через «регрес» до Гегеля перевинайти антропологію, оминаючи той шлях «буржуазної філософії», який породив філософську антропологію на Заході?*

А. Є.: Я б частково погодився з цією тезою. Для того, щоб зрозуміти тодішню ситуацію варто брати до уваги те, що це був розпал Холодної війни, коли партійні можновладці намагалися наново перетворити філософію на чисту ідеологію. Уявіть, як важко тоді було писати Шинкаруку книжки про Канта чи Гегеля так, щоби потім не почути «згори» запитання: «А чим ви там займаєтеся, взагалі?» Тим паче, у Леніна була теза про те, що марксизм цілковито «знімає» всю попередню історію філософії, тож туди нема чого й «лізти» з якимись дослідженнями. Це була жахлива атмосфера. Коли йдеться про моїх попередників, я завжди пропоную уявити ті умови, в яких ці люди вимушені були працювати й писати свої книжки, присвячені, скажімо, Гегелю чи Канту.

Вже у 80-ті радянське суспільство дуже сильно відрізнялося від суспільства 50–70-х, і фахівці могли вже займатись інтелектуальною «контрабандою» західної філософії в чистому вигляді. Це стало можливим завдяки тому, що я називав дистанцією та цинічним розумом. Так, під виглядом критики буржуазної філософії, ми почали імпортувати нові ідеї, концепції, що виникали на Заході: ми «привозили» їх до Совецького Союзу. Саме завдяки цьому згодом наш інститутський відділ «Істмату» перетворився на відділ «Соціальної філософії», яким я зараз керую, або відділ «Діамату» став відділом «Філософської антропології». Звісно, це було істотне відставання, адже філософська антропологія в Німеччині (Гельмут Плеснер, Арнольд Гелен, Ерих Родгакер) – це насамперед 20-ті роки. Але у нас це був відхід від марксизму-ленінізму. Скажімо, якщо москвичі свого часу вдавалися до філософії науки, аби уникнути розробок в суто ідеологічних дисциплінах, то в киян таким прихистком була саме філософська антропологія. З ідеологічного погляду, це був консервативний напрям (згадаймо біографії засновників філософської антропології), однак він став тим шляхом, яким кияни відходили у філософії від радянського марксизму-ленінізму.

К. М.: *Чи можете ви назвати київських дослідників 70–80-х років, які добре, зразково знали на зарубіжній філософії, досліджували її? На яких питаннях, темах та проблемах вони зосереджувались якнайбільше?*

А. Є.: Київська філософія 70–80-х років була, безперечно, частиною філософії радянської, з усіма відповідними наслідками. Наприклад, якщо говорити у всесоюзному масштабі про дослідників, які займалися сучасною німецькою філософією, то варто згадати Піаму Гайдено, Юрія Давидова, Неллі Мотрошилову. Саме ці постаті були взагалі провідними фахівцями в дослідженні західної філософії, але можна згадати і ще декого. Коли йдеться про поняття «перетворених форм» у контексті моєї першої книжки з проблем соціальної раціональності («Превращенные формы социальной рациональности»), то це було Марксове поняття, якому в V томі радянської ще філософської енциклопедії (вийшов друком у 1970 році) було присвячено статтю Мераба Мамардашвілі, що справило на мене неабияке враження. Був ще в Москві один учень Евальда Ільєнкова, Олександр Хамідов, який написав дисертацію «Перетворені форми у філософії Маркса», яка теж справила на мене значний вплив. Цю власне Марксову концепцію перетворених форм я згодом і використав у своїй книжці. До речі, щодо книги, незвичним на той момент було таке поняття, як «соціальна раціональність». Раціональність тоді тлумачили переважно як щось пізнавально-ментальне в людині, що не має стосунку до соціальної сфери. На формулювання «соціальна раціональність» я вийшов завдяки Веберу, і, пам'ятаю, мене ще в редакції «Наукова думка», у якій була опублікована згадана книжка, запитували, мовляв: «Що таке соціальна раціональність, наскільки коректним є це поняття»? А зараз, у своїй книзі «Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи», я перераховую і досліджую вже різні типи раціональності: соціальну, економічну, екологічну, етичну, практичну – усі ці поняття застосовуються нині до дослідження суспільних процесів і явищ.

Коли казати про Київ, у нас зарубіжну філософію досліджували вже згадані мною дослідники, як з Інституту, так і з університету: Ігор Бичко, Юрій Кушаков, Віталій Табачковський, Анатолій Лой та ін. Не знаю, чи ви відчуваєте це зараз, але ми завжди відчували, що стоїмо на плечах цих видатних постатей.

Хочу згадати ще раз Юрія Давидова, праці якого, зокрема, стали для мене своєрідним містком до сучасної німецької філософії. У нього була книжка «Соціальна філософія Франкфуртської школи». От, власне, через франкфуртців я й потрапив до сучасної німецької філософії. Теж цікаво, особливо в контексті недавнього проекту наших молодих дослідників, присвяченого «руському міру», що цей знавець німецької філософії пише ще за радянських часів книжку «Етика любови и метафизика своеволия». Коли я побачив її, то, м'яко кажучи, був здивованим, адже інтенції, потяги до «руського міра» проглядаються ще в кінці вісімдесятих, зокрема й у цій книжці. Адже Давидов там протиставляє традицію Ніцше, Сартра та ще багатьох західних філософів традиції «російського гуманізму» й так званої великої російської літератури: Достоевському, Толстому тощо. Це мене дивувало, адже в них із Гайденко було, наприклад, дуже цікаве дослідження, присвячене раціональності, а тут раптом виходить така книга антизахідного спрямування.

Практична філософія

В. Х.: *Вас часто кваліфікують як фахівця з комунікативної філософії. Утім, на мій погляд, ваш доробок значно ширший, якщо дивитися на тематику. Як би ви визначили свої наукові пріоритети?*

А. Є.: Так, ви маєте рацію. Я чимало зусиль присвятив дослідженням у царині комунікативної філософії. Але якщо взяти мою книжку «Етика, відповідальності й соціальне буття людини», яка 1994 року вийшла друком у «Науковій думці», то можна побачити, що перша її частина присвячена комунікативній філософії, а друга – опонентці останньої, сучасній німецькій практичній філософії, засадниченої іншими парадигмами. Тому не однією лише комунікативною філософією, як кажуть. Колись я був захоплений дискусією між цими напрямками, що мала місце в часописі Німецького соціологічного товариства, що називався *Архів соціальних наук і соціальної політики*. Можу трохи похизуватися: якщо в Німеччині був проект «Реабілітації практичної філософії» (до речі, так називався двохтомник за редакцією Манфреда Риделя), то до нас, в українську філософію, цю тематику переніс багато в чому саме я. Варто сказати, що теми практичної філософії, відродження яких почалося ще в 70-х, і над якими працювали і Ридель, і, почасти, Ніклас Луман, і Ганс Йонас, чия книжка «Принцип відповідальності» ми переклали з моїм сином Володимиром, є актуальними й у ХХІ столітті, зокрема й в Україні.

Так само я говорив, що нині керую відділом «Соціальної філософії». Так от, до працівників відділу в мене також є певні вимоги: не може бути нашим співробітником той, хто б не знав бодай однієї іноземної мови. Я навіть колись придумав таке гасло, якраз коли в нашій країні точилася запекла боротьба за двомовність: «Українська – державна, англійська – як рідна». Сам я англійську вивчав у 80-ті роки, ми мали курси при Академії. І хоча не можу сказати, що знаю її відмінно, але філософські тексти читаю. Адже моя робоча іноземна мова – німецька.

В. Х.: *Ви розповіли про властиве вам замолоду прагнення стати політиком, реалізуватися саме в цій сфері. До того ж, ви спеціалізуєтесь на практичній філософії. З огляду на це, було би цікаво почути вашу думку щодо актуальності для України тієї дослідницької програми в німецькій філософії, що розвивається з 70-х років і передбачає ідентифікування джерел практичної нормативності в межах самих життєвих практик?*

А. Є.: Як виникає, а точніше, реабілітується практична філософія? Це відбувається в контексті того, що світ дійшов об'єктивно такої межі, коли подальше утримання від розв'язання практичних проблем сьогодення призведе нас до краху. Римський клуб ще на початку 70-х років, в останню третину ХХ століття, коли й бізнесмени, і політики, і науковці почали усвідомлювати небезпеку старого курсу, почав активно працювати. Так само в 70-х роках у сфері практичної філософії починає працювати Ганс Йонас, «Принцип відповідальності» виходить друком 1979 року. Це був час уочевиднення того, що всі, хто має добру волю, мусять сісти за метафоричний круглий стіл і дійти згоди, виробити програму уникнення тих ризиків і загроз, що постають перед людством, перед сучасним суспільством. І такі домовленості, безперечно, мають статусуватись і ціннісних орієнтацій, і норм, причому як соціальних, так і економічних, і юридичних, і, насамперед, етичних, якими ми, люди сучасного суспільства, маємо керуватись. Так виникає нове звернення до проблем норм та відповідальності. Так соціальна і практична філософії починають настільки активно і щільно взаємодіяти, що часто-густо подекуди навіть складно відрізнити їхні дослідницькі сфери. Проте для практичної філософії необхідним є один компонент – етика.

Тому я вважаю, що процес реабілітації практичної філософії потрібен, зокрема й в Україні, причому не лише на рівні філософів, а й на рівні діячів політичних, громадських тощо. Наведу один приклад, ще років 10 тому до Інституту зателефонували з Кабінету міністрів та попросили прийти мене та Людмилу Ситніченко, нашу співробітницю. Для нас було неочікуваним те, що вони в Кабінеті були знайомі з нашими працями, читали їх, особливо праці, присвячені комунікації, і з огляду на це навіть перейменували колишній департамент зв'язків з громадськістю на департамент комунікації з громадськістю. Сказати, що ми тоді особливо вплинули на владу, навряд чи можна, однак виявляється, що навіть наші можновладці починають потроху звертати увагу на те, що ми пишемо, звертати увагу на важливість комунікації та практичної філософії, важливість співвіднесення влади й етики. Це взагалі дуже актуальна тема в усі часи, не тільки у ХХ столітті, а й зараз: наскільки влада співвідносить себе з етикою, керується моральними нормами. До речі, це питання актуальне не лише в нас, але в інших країнах теж. Воно, зокрема, актуалізувалося в Німеччині у зв'язку з карантинном. Ми, скоріш за все, далі говоритимемо про міжнародні зв'язки Інституту: ми співпрацюємо і з Центром Ганса Йонаса, і з Вільним університетом Берліна – і на їхніх конференціях ми бачимо, що ця проблематика актуальна й досі, і не тільки в нас, а й у них.

Тому зараз так, практична філософія розвивається в усьому світі й активно поширюється на різні сфери життя. У нас, наприклад, уже в двох університетах, київському й харківському, існують кафедри теоретичної та практичної філософії. Це свідчить, зокрема, про подолання марксистського розуміння практики, коли її тлумачили як предметно-перетворювальну діяльність, позбавлену етичного компонента, хоча практика і в грецькій філософії, і в Канта – це насамперед морально-практичне. Утім, забуття практичного як морального було властиве не лише радянському марксизмові, а мало місце й на Заході.

В. Х.: *Справді, якщо подивитись, наприклад, на ранню філософію мови, тема морального була там справді знівелювана. І так, напрацювання практичної філософії актуальні зараз не лише для владних, а й для всіх інституцій загалом, зокрема й освітніх. Як ви гадаєте, наскільки ситуація пандемії впливає нині на дослідження з прак-*

тичної філософії? Чи не здається вам, що така ситуація вимагає від тих, хто досліджує практичну філософію, зайнятися питаннями певної нової антропології, зокрема – з огляду на розв'язок і поширення дистанційних форм комунікації?

А. С.: Ми маємо розуміти цю, так би мовити, діалектику в людині. Безперечно, з одного боку, людина – це тілесна істота, і неймовірно цінною для неї є та безпосередня комунікація, якої ми зараз позбавлені. Але тут варто ставити питання про безпосередність людської комунікації, чи є ця безпосередність дійсною за прямої, так званої живої комунікації, адже наше спілкування завжди опосередковане мовою, жестами, різними предметами, які утворюють символічний світ культури. Тому комунікація завжди опосередкована, і нема нічого принципово нового в тих формах комунікації, що нині розвиваються. Таке спілкування має, урешті, як свої недоліки, так і свої переваги.

Жартуючи, скажу, що коли наживо проводиш певний захід, наприклад вчену раду, хтось обов'язково почне тихенько спілкуватись, шепотіти тощо, тут таких проблем нема: якщо не можеш спілкуватись, просто вимкни свою присутність, вийди з конференції. Інша перевага – те, що ми можемо легко комунікувати, попри величезну фізичну дистанцію між нами. Однак це несе й загрози: зокрема, дистанційність може бути використана і в нових маніпулятивних технологіях. Наприклад, зараз є така професія – політтехнолог. Що це за професія? Це означає, що людина володіє деякими ефективними засобами впливу на аудиторію, на нас із вами, зрештою, на суспільство. Я не хочу сказати, що всі представники цієї професії є маніпуляторами, однак поширення нових видів комунікації збільшує можливості для маніпуляції, що стає в пригоді, зокрема, і деяким представникам цієї професії.

Окрім того, тут є ще й небезпека уможливлення прямої демократії в її симулятивних формах, де кожен набуває можливості прямо брати участь в суспільних обговореннях і приймати певні рішення спільно з іншими. Поняття симулятивної демократії свого часу було запроваджено англо-німецьким соціологом Інгольфуром Блюдорном. У контексті нашої розмови цікавим є приклад роману-антиутопії «Геліополіс» Ернста Юнгера, талановитого письменника та, почасти, філософа. У цьому романі Юнгер змальовує цивілізацію, де кожен, завдяки технологіям, натисканням клавіші може брати участь у прийнятті політичних рішень, відповідаючи на певне запитання. Однак цікавою є примітка письменника: «Але формулювати й ставити запитання можуть не всі». Тобто все одно лишається привілейована група, що може маніпулювати іншими, ставлячи запитання, тим самим унеможливаючи справді пряму демократію.

У такому випадку, комунікативна дія перетворюється на дію стратегічну, себто комунікація тут стає засобом. Це нагадує марксистський принцип практики як інструментальної дії, об'єктом якої може бути не лише природа, а й, скажімо, людина чи суспільство. І от якраз небезпеки цих маніпулятивних, інструменталістських технологій, які використовували і використовують тоталітарні режими, нині стають надзвичайно актуальними, адже інформаційні технології посилюють можливості маніпуляції людьми. Звісно, є й позитивні наслідки впровадження цих інформаційних технологій. Але й тут я погоджуюся з твердженням Йонаса про «перевагу негативних прогнозів над позитивними»: буде краще, якщо ми чіткіше відчуватимемо та превентивно реагуватимемо на небезпеки, що нам загрожують, ніж не помічатимемо їх, перебуваючи в полоні утопії «світлого майбутнього»

Одержано / Received 28.10.2021

Anatoliy Yermolenko, Vsevolod Khoma, Illia Davidenko, Kseniia Myroshnyk

German philosophy in the Ukrainian context (70-80s of the 20th century). Part I

Interview of Vsevolod Khoma, Illia Davidenko and Kseniia Myroshnyk with Anatoliy Yermolenko.

Анатолій Єрмоленко, Всеволод Хома, Ілля Давіденко, Ксенія Мирошник

Німецька філософія в українському контексті (70–80-ті роки ХХ ст.).

Частина I

Інтерв'ю Всеволода Хоми, Іллі Давіденка і Ксенії Мирошник із Анатолієм Єрмоленком.

Anatoliy Yermolenko, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Director of the H.S. Skovoroda Institute of Philosophy (NAS of Ukraine, Kyiv).

Анатолій Єрмоленко, д. філос. н., професор, член-кореспондент НАНУ, директор Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.

e-mail: a_yermolenko@yahoo.de

Vsevolod Khoma, master student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Всеволод Хома, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: mailhap25@gmail.com

Ілля Давіденко, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Illia Davidenko, master student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

e-mail: illia.davidenko@gmail.com

Kseniia Myroshnyk, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ксенія Мирошник, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: kseniamyroshnyk@gmail.com
